

Dr. Farkas Attila
A totalitárius demokrácia manipulatív nyelve

Ebben a dolgozatban a manipulációelméletről lesz szó, mégpedig arról a manipulációelméletről, amely a Frankfurti Iskola képviselőinek munkásságából bontakozik ki. Horkheimer, Adorno és Marcuse amerikai emigrációban írott szövegei adják a kiindulási alapot, különösen *A felvilágosodás dialektikája* és *Az egydimenziós ember* foglalja jól össze a témát a maga ellentmondásosságában. Habermas korai műve, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* szintén idetartozik, de ez a szerző később, a kommunikáció rendkívül mélyreható és aprólékos vizsgálata során eltávolodik a Frankfurti Iskola első nemzedékének manipulációelméletétől, amennyiben a manipulációt már nem tekinti elsődleges rendszerintegráló és legitimáló tényezőnek, hanem csak származtatott cselekvési típusnak. A manipulációelméletet a következőkben négy lépésben igyekszem megvizsgálni.

(1.) Első lépés: A lényeg az, hogy a fejlett ipari társadalom az instrumentális racionalitás kiteljesítésével létrehoz egy olyan technikai totalitást, amely egyben politikai rendszer is, és amely „a beszéd és cselekvés, a szellemi és anyagi kultúra egész univerzumát magához idomítja.”¹ Rendszer, totalitás, univerzum, Egész — ezek ennek a társadalomelméletnek a jellemző fogalmi, hol szinonimaként, hol megkülönböztetve egymástól. Egy eklatáns példa a neokapitalista fogyasztói társadalom analizésére a Horkheimer—Adorno szerzőpárostól: „A manipulált kollektíva egysége minden egyes egyén tagadásában áll”². Ennek a manipulált kollektívának a létrehozásába és fenntartásába belekapcsolódik a kultúripar, amely Adorno szerint „a társadalmi elvakítás összefüggő rendszere”, és lényegében ez „az oka mindennek”.³ A manipuláció univerzumát az emberek maguk csinálták, de ez tőlük elidegenedve pozitív tényé válik, s lényegében lehetetlenné tesz minden valódi ellenzékiséget, forradalmat, lázadást és utópiát, sőt még ezek elképzelését is.

Érdeemes röviden szólni a technika megítéléséről ebben a manipulációelméletben, annál is inkább, mert ez a problémakör is vita tárgya a vonatkozó szakirodalomban. A *technika* és a *technológia* esetenkénti megkülönböztetésétől most elvonatkoztatva Adornót és Marcusét többnyire technikai deterministának és a technika (állítólagos) felszabadító hatásait illetően pesszimistának szokás tartani, kiemelve ebben a tekintetben szakításukat a XIX. századi gondolkodással, pl. Marxszal. Ezt az értékelést alá lehet támasztani szövegszerűen, de nem különben azt is, hogy itt a technikai determinizmus mellett vagy azzal szemben társadalmi konstruktivizmust kell észlelnünk, amely szerint a technika működését a társadalom határozza meg. A technikai determinizmus versus társadalmi konstruktivizmus, illetve a technikai pesszimizmus versus technikai optimizmus ellentéteket néhányan úgy igyekeznek feloldani, hogy itt a technika dialektikus szemléletével és elgondolásával állunk szemben. Ez csábítóan hangzik a XX. századi neo-hegeliánus gondolkodók esetében. Ráadásul összecseng azzal a közismert vélekedéssel, hogy a technikát mint eszközt egyaránt lehet jóra s rosszra használni. Az ilyen dialektikus interpretáció azonban figyelmen kívül hagyja azokat a heideggeriánus megnyilvánulásokat, amelyek a technika komplex és tág értelmezésével együtt *tagadják* annak értéksemleges és ideológiamentes jellegét. A technika, akármilyen szűken és technokratán értelmezzük is, politikai uralmi rendszer. A nem értékneutrális technika feltételezése viszont a technikai determinizmust erősíti. Éppen ezért támadják többen az elméletet mint leegyszerűsítést, kimutatva, hogy ebben az esetben a hagyományos marxizmus gazdasági determinizmusához képest is elégtelen, „egydimenziós” teóriával van dolgunk.

¹ Marcuse 1990: 19.

² Horkheimer—Adorno 1990: 29.

³ Uo. 61.

A technika egyben politikai rendszer is, de hogyan lehetne megnevezni ezt a politikai rendszert? Egy hasonló kérdést már Tocqueville is felvetett. Őt egyébként mind Adorno, mind Marcuse igen nagyra tartotta, hasonlóan a modern politikai kultúra más korai konzervatív és liberális kritikusaival, Burke-höz és Millhez. Tocqueville szerint az atomizált amerikai társadalom fölött atyáskodó hatalom lebeg, amely hatalom szelíd, de kizárólagos, infantilizáló, de a szabadság minden látszatát biztosítja, ugyanakkor az embereket mégis szolgáskorba taszítja. *Az amerikai demokrácia* szerzője még bizonytalan az új elnyomás megnevezésében, a zsarnokság és az önkényuralom nem megfelelőek, a jelenség új, még nincs neve. A manipulációelmélet már ismeri a nevet: totalitárius demokrácia. Nemcsak a diktatúrák lehetnek ugyanis totalitáriusak, hanem a demokráciák is a fejlett technika által létrehozott fogyasztói tömegtársadalomban.

(2) Második lépésként megvilágítom azon viszonyok némelyikét, amelyek a manipulációelmélet és a manipuláció fogalmának köznyelvi használata között mutatkoznak. A manipuláció hétköznapi fogalma interszónális cselekvést ír le, mégpedig aszimmetrikus viszonylatban. *Alapesetben* a manipuláló tudja, hogy ő manipulálni akar, a másik fél viszont nem tudja, hogy őt manipulálni készülnek vagy már manipulálják is. A sikeres manipuláció hatására a manipulált fél viselkedésében olyan változások állnak be, melyek érdekében állnak a manipulálóknak, de nem szolgálják vagy nem szolgálják a lehető legjobban a manipulált fél érdekeit.⁴ Ez a definíció összeegyeztethető Habermasnak a '80-as évekre kialakuló manipulációértelmezésével. Nála a manipuláció a burkolt stratégiai cselekvés egyik aleseteként kerül tipologizálásra.

A manipulációnak a közbeszéd szemantikájába történő beágyazódását a XX. században, különösen annak második felében elősegítették különböző zsurnalisztikai, művészeti — elsősorban belletrisztikai és filmes — hatások, de nem különben a társadalomtudomány és a filozófia popularizálódó elemei is. Például Marcuse hatása, aki a '60-as évek végén és a '70-es évek elején meglehető népszerűsége tett szert, elsősorban az USA-ban. Mindezek nyomán a manipulációnak két területére terelődik a figyelem: a gazdasági-kereskedelmi manipulációra, azaz a reklámra, és a politikai manipulációra. A két terület közötti feltételezhető kapcsolatok is hamar körvonalazódnak. A hétköznapi gondolkodás egy jelentős hányada számára mind a diktatúra, mind a demokrácia a manipuláció színtereként jelentkezik, a kettő közötti különbség a módszerek szintjére száll le.

A manipulált fogyasztói szükségletek és a manipulatív tömegdemokrácia tapasztalatainak szociálpszichológiai következményei szerteágazóak, megtalálható közöttük az elfogadás, a tanácstalanság, a kiábrándulás, a politikától történő elfordulás, az ellenkulturális lázadás stb. Érdekes egy hatásra külön is kitérni. Ez az összeesküvés-elméletek népszerűsödése. A populáris magyarázatok szerint a társadalmi cselekvések eredményeként kialakuló nagy változások mögött egyének koalíciójának manipulatív cselekvéseit kell keresnünk. Ha valami fontos dolog történt, az azért történt, mert valamilyen csoport úgy akarta, s úgy történt, ahogy ők akarták.

A manipulációelmélet szerint a manipuláció nem elsősorban individuális cselekvés, hanem a rendszer működésének lényege, itt mindenki manipulált, még a nagy konspirátorok is. Eddig a szintig a mindennapi józan ész már vonakodik elkísérni a teóriát, bár az ellenkezőjére is akad példa. De az összeesküvés-elmélet kapcsán a Frankfurter Iskola első nemzedéke nem mindig következetes. Egyrészt messzemenően kihasználják a hegeli történelmi ész cselének antikonspiratív magyarázó erejét. Másrészt, engedve az ideológiai kísértésnek, tudtukra adják, hogy az ész csele sokszor a hatalomnak dolgozik,⁵ ez a hatalom

⁴ Harré 2001: 628.

⁵ Marcuse 1990: 38.

pedig a mindenható tőke hatalma,⁶ konkrétan a nehézipar vezérigazgatóinak cselszövése, melyhez a tömegkultúra monopóliumai alkalmazkodni kénytelenek.⁷

(3) Harmadik lépésben azt a tételt fogalmazom meg, hogy a manipulációelmélet szövegaktus-elméletként is értelmezhető, mégpedig olyan szövegaktus-elméletként, amely az egyéni intencióktól eloldódó, azokkal nem összemérhető társadalmi szintű perlokúció legradikálisabb és legkomorabb teóriája.

A filozófiatörténetből ismert, hogy a kritikai elmélet képviselői meglehetősen ellenségesek voltak az analitikus filozófiával szemben. Ezt támasztja alá például az a kirohanás, amit Marcuse intéz a műfaj ellen: Az analitikus filozófia a (gondolat?)”rendőrségi kihallgatás légkörét árasztja.”⁸ A kihallgatáson a filozófust vagy a költőt arról faggatják, hogy mire gondol, amikor valamit mond, mert ő gyanús, mivel nem úgy beszél, mint az utca embere. A hatóság le akarja őt leplezni, arra akarja rászorítani, hogy nyílt lapokkal játsszék, mert ha nem, úgyis lefordítják, amit mond, érthető nyelvre. Mert már mindent tudnak, csak a gyanúsítottól akarják hallani, már csak a beismerő vallomás hiányzik.⁹ Vagy utalnék azokra az elemzésekre, amelyeket szintén Marcuse állít szembe Wittgenstein filozófiájával, amely filozófia szerint nyelvünk mondatai rendben vannak, és a filozófia „Mindent úgy hagy, ahogyan van.”

Mégis van valami közös a kritikai elmélet és az analitikus filozófia módszerében: mindkettő a hétköznapi nyelvből indul ki. Az persze igaz, hogy a kritikai elmélet szerint az analitikus filozófia abba is torkollik bele. Ami vitatható állítás, de most nézzük azt, hogy hogyan kapcsolódik a manipulációelmélet a szövegaktus-elmélet felé haladó nyelvi analízisbe! A beszédaktus-elmélet standard korai változata szerint a beszéd során végrehajtott cselekvések egyrészt lehetnek *lokúciós aktusok*, ez megfelel annak, hogy egy bizonyos mondatot valamilyen értelemmel és jelöllettel, tehát jelentéssel mondunk ki. Másrészt *illokúciós aktust* is végzünk ugyanakkor: tájékoztatunk, utasítunk, figyelmeztetünk stb. Austin szerint az illokúciónak mindig van valamilyen konvencionális ereje. Harmadrészt megjelenik a *perlokúció*. Beszéd közben perlokúciós aktust is végrehajtunk, ekkor valaminek a kimondása által valamit ki akarunk váltani a hallgatóból.¹⁰ A perlokúció az illokúción túli következményekre, azokra a következményekre vonatkozik, melyek nem a konvenció erejénél fogva jönnek létre.

Ez a standard elmélet alkalmas a manipuláció hétköznapi fogalmának elemzésére. Ezt teszi tulajdonképpen Habermas, amikor a manipulációt olyan perlokúciós aktusként írja le, amelyben a beszélő intenciója a másik fél előtt rejtve marad. Ehhez az őszintétlenség számos megnyilvánulását kapcsolhatnánk még hozzá. Ugyanakkor ez a standard elmélet kevés figyelmet fordít a perlokúcióra, mivel a beszédcselekvések konvencionális-institucionális szabályai érdeklik elsősorban. Az pedig könnyen belátható, hogy nincs olyan konvencionális intézményi szabály, amely a „Manipulállok, hogy...” kezdetű mondatokat érvényesíthetné. A perlokúciós aktusokra történő reflektálás együtt jár a beszélőre és a hallgatóra vonatkozó elemi szituáció kiszélesítésével. Többszereplős beszédaktusok elemzésére kerül sor, a beszédaktusok beszédesemények részeként, a beszédesemények beszédhelyzetek elemeiként értelmeződnek, ez utóbbiak már magukba foglalják mindazokat a társadalmi tényeket, amelyek a beszéddel valahogy kapcsolatba hozhatóak. Így a beszédcselekvések nézőpontja a társadalmi szövegcselkvés nézőpontjával egészül ki, illetve a beszédaktusok elméleti nézőpontját a szövegaktusok nézőpontjával haladják meg. Ennek a folyamatnak egyik lehetséges végpontja az Adorno—Marcuse-féle manipulációelmélet. Ez azt az egészet, azt a

⁶ Horkheimer—Adorno 1990: 151.

⁷ Uo. 150.

⁸ Uo. 215.

⁹ Uo.

¹⁰ Austin 1990: 113.

kölcsönhatásokat meghatározó struktúrát, mindenoldalú összefüggést akarja leírni, amely a beszéd jellemzőit meghatározza. Ez az Egész szerintük nem elméleti konstrukció, hanem realitás, amely hatalmat gyakorol az egyének felett a kései kapitalizmus totalitárius demokráciájában.

(4) A negyedik lépés egy tudománytörténeti tényhez vezet. Vizsgáljuk meg azokat a különbségeket, amelyek szembeállítják a manipulációelméletet és a *new science of politics* által a politikáról és a propagandáról vallott nézeteket! Az USA-ban a második világháború után megerősödő modern politológia szakít a politikatudomány addigi deduktív és történeti-komparatív módszereivel, helyettük a politikai jelenségek megfigyelése, mérése és pszichológiai magyarázata kerül előtérbe. A politológia a társadalom realista pszichológiai tudomány kíván lenni. Olyan racionális módszerre van szüksége, amely az emberi irracionálisitást kezelni tudja. Az irányított szocializáció mechanizmusai között kitüntetett szerepet kap a propaganda.

A demokratáknak szembesülniük kell az átlagemberek intellektuális korlátaival, és az ellenséges antidemokratikus propagandával. Mindkét probléma kezelésére a (demokratikus) propaganda ad lehetőséget. A propagandát nem szabad átengedni az ellenségnek, használni kell mint értékmentes eszközt a politika különböző fórumain, a médiában és az oktatásban is. A propaganda művelésében a politikának alkalmaznia kell a politikai tudományt, a politikatudóst mint tanácsadót. A specialista minden kormányzati forma működtetéséhez hozzá tud járulni, legyen az demokratikus vagy nem demokratikus. A tudós szívesen ad tanácsot a demokratikus körülmények között, különösen, ha ő is demokrata. Demokratikus meggyőződése azonban nem tudományos tudásából következik, hanem választásból, hitből, neveltetésből, ne adj isten a propaganda hatásaiból (ő is ember). Az új politológia számára a propaganda morálisan neutrális eszköz, ezért nem különösebben fontos számára a manipuláció és a meggyőzés határának kijelölése. Ezt a diszciplína egyik jeles képviselője, Bernays meg is fogalmazza. Arról értekeznek, hogy a valóságos demokráciát egy intelligens kisebbség kormányozza, amely tudja, hogyan rendezze és vezesse a tömegeket. Fölteszi a kérdést, hogy akkor ez propaganda általi kormányzás-e. Válasza az, hogy igen, de ha valakit ez a szó irritál, hívhatja nevelés vagy oktatás általi kormányzásnak is.¹¹

A manipulációelmélet szerint az értékmentes eszközként felfogott propaganda tétele tarthatatlan, ahogy Adorno és Horkheimer fogalmazott: „A propaganda manipulálja az embereket; ahol szabadságot kiált, ellentmond önmagának. Elvászthatatlan tőle a csalárdság. (...) A propaganda emberellenes.”¹² Ez az ítélet következik a fentebb kifejtett tételből is, amely tagadja a technika értéksemlegességét, azt magát is uralmi rendszernek bélyegezve. Azért következik belőle, mert a propaganda nem más mint kommunikációtechnika. Az új politikai tudomány számára nem releváns az oktatás és a propaganda elválasztása. A manipulációelmélet számára viszont ez — részleges és ellentmondásos kantianizmusa miatt is — fontos kérdés, mivel a propaganda a szolgaság fenntartója, az oktatás viszont a felszabadulás útja lehet, legalábbis az optimistább forгатókönyv szerint. A manipulációelmélet alapján a XX. századi politológia az egydimenziós gondolkodás és az instrumentális racionalitás terméke és egyben fenntartója. Hasonlóan néhány konzervatív gondolkodóhoz az elmélet úgy véli, hogy a politológia nem képes megoldani a nyugati demokrácia válságát, mert nem ismeri fel annak lényegét, és azt, hogy maga is előidézője a válságnak, nem képes helyesen reflektálni saját morális és ideológiai alapjaira.

Összefoglalásul. A manipulációelmélet hatása változatos. Marcuse népszerűsége az újbaloldal valamint az ifjúsági és ellenkultúrális mozgalmak körében ismert, de ez sem mentes az ellentmondásoktól. Adorno népszerűsége a posztmodernisták körében figyelhető

¹¹ Farr 2003: 440.

¹² Horkheimer — Adorno 1990: 296.

meg. A Marcuse iránti érdeklődés a '70-es évek közepétől csökkent, 1990 után viszont az antiglobalizációs mozgalmakban felerősödött, nemcsak baloldalon, hanem időnként a radikális jobboldalon is. Más összefüggésben releváns a manipulációelmélet a médiahatás-elméletek tanulmányozása kapcsán.

A '70-es években megerősödő szubsztantív analitikus politikafilozófia is reflektál bizonyos mértékig a manipulációelmélet által felvetett problémákra. Elsősorban Marcuséval foglalkozott néhány összefüggésben Dworkin és Nozick, utóbbi az utópia kapcsán. Azért vele, mert Habermas sikeréig ő volt a legismertebb az angolszász világban. Charles Taylor — nagyon helyesen — abban látja Marcuse társadalomelméletének lényegét, hogy abban az emberek nem *félig-meddig racionálisak*, hanem a „manipuláció irracionális tárgyai”¹³ Velük szemben áll a neoleninista új élcsapat, aki egyedül birtokolja a racionalitást, s csak ő képes felszabadítani a többséget, ha kell, akár sokkterápia segítségével is.¹⁴ A neoleninista jelző talán túlzás, de a lényeg itt a szemiracionalitás, ez figyelembe veszi a manipulációelmélet sötét vízióját, de elhatárolódik annak túlzásaitól, így lehetőséget lát az autonómia megmentésére.

Felhasznált irodalom

Austin, J. L. 1990, *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Bp.

Farr, J. 2003, „The New Science of Politics”, in: Ball, T., Bellamy, R. (ed.): *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 431–445.

Harré, R. 2001, „Meggyőzés és manipulálás”, in: Pléh Cs.—Síklaki I.—Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv—kommunikáció—cselekvés*, Osiris Kiadó, Bp. 627–641.

Horkheimer, M., Adorno, Th. W. 1990, *A felvilágosodás dialektikája*, Gondolat—Atlantisz Medvetánc, Bp.

Marcuse, H. 1990, *Az egydimenziós ember*, Kossuth Könyvkiadó, Bp.

Taylor, Ch. 1970, „Marcuse's Authoritarian Utopia” *Canadian Dimension*, 7,3.

¹³ Taylor 1970: 51.

¹⁴ Uo.